

האם התורה היא שלי או היא של ה'?

מגיש העבודה : אליה מיורקס

ת"ז : 216089276

כיתה י3, ישיבת בני עקיבא הדרום, רחובות

מנחה העבודה : הרב ראם צפרי

תוכן עניינים

1	שער
2	תוכן עניינים
3	מבוא
5	א. השאלה הכללית
8	ב. גניבת דברי תורה
8	1. לימוד בעצמי ללא רשות המלמד והבעלים
	א. התקדים מהלל
10	ב. מקורות נוספים בחז"ל
11	ג. דיונים בראשונים
13	ד. סיכום
14	ג. פרסום בלי רשות מהבעלים
17	ד. פרסום תורת האב בניגוד לבקשתו
20	ה. רצון היורשים לפרסם מול התנגדות המחבר
22	ו. מניעת פרסום תורת האב ע"י היורשים
22	1. הוצאה לאור מחדש של אם הבנים שמחה
24	2. הוצאה לאור מחדש של תורת המדינה
25	3. סיכום
26	ז. החיוב לפרסם את חידושי התורה שלי
27	דיון וסיכום
29	נספח מדני כהן
30	רשימה ביבליוגרפית

מבוא

רציתי לבדוק שאלה מעניינת: האם התורה שאני מחדש היא שלי או שהיא של ה'?
יש סוגיות מפורשות אשר עוסקות בנושא הזה, ויש שאלות מעשיות אשר קשורות
לשאלה הבסיסית הזו.

לאור זאת, מבנה העבודה הוא באופן הבא: בשלב הראשון, אעסוק בשאלה הכללית
לאור סוגיה ישירה בתלמוד.

ראשית דבר יש לבדוק את השאלה המרכזית הנ"ל- האם התורה שאני מחדש היא
שלי או שהיא של ה'?

השאלה הבאה שאעסוק היא האם מותר לגנוב דברי תורה. הסיבה לכך שניתן לגנוב
דברי תורה היא שמדובר בבעלות של ה' ולא בבעלות פרטית של האדם הלומד
והמחדש. הדבר תלוי בשאלה הכללית הנ"ל.

בלי ספק, מדובר בשאלה שקשורה לקניין רוחני, שהיא סוגייה גדולה בפני עצמה.
בכדי לפשט את הדברים ולא להאריך מידי, לא אתייחס במהלך העבודה לסוגיית
הקניין הרוחני הרחב, אלא לסברות ספציפיות של בעלות על דברי תורה.

בהמשך, אתייחס לתקדימים של גניבת דברי תורה בתלמוד ובראשונים.

בשלב הבא אעסוק בשאלה מעשית של פרסום של מכתב אשר נמסר לרב אחר
באופן אישי והוא שלח את המכתב אל מערכת עיתון הצופה. הרב ישראלי והרב
גורן, שהם היו הנפשות הפועלות באירוע, נשאו ונתנו מסביב לאירוע.

בחלק הבא אדון במעמד היורשים ביחס לתורת אביהם.¹ הדיון מתייחס לשתי
שאלות- האחת, האם היורשים יכולים לפרסם את תורת אביהם בניגוד לרצונו,
והשנייה היא האם היורשים יכולים למנוע את פרסום תורת אביהם מטעמים
אידיאולוגיים כאשר אביהם כן רצה להמשיך לפרסם את הדברים כפי שהוא הדפיס
בחיו.

בחלק האחרון של העבודה אעסוק במידת חיוב לומד התורה להתאמץ ליצור לחדש
ולפרסם את מה שהתחדש לו בתורה. הדברים נוגעים גם אלי כתלמיד בכיתה י'

¹ אכן, הדברים קשורים גם לחלק הקודם, אבל ביורשים יש שתי סברות אחרות- א[כלכלית, הם בעלי זכויות. ב] יש מצב שהם מכירים טוב יותר את עמדת אביהם לגבי הפרסום וצורת הפרסום.

בשיעורים תורניים- האם מוטל עלי להתגבר על הביישנות והצניעות ולהעלות שאלה טובה כי זה "תורת ה'" ומעין נבואה או שזה ברשותי, שלי ובהחלטתי.

בסיכום העבודה אנסה לתאר את התמונה הכללית אשר עולה מהעבודה.

למען הבהר ספק: אינני מתיימר לפסוק הלכה כאן אלא להעלות את הראיות אשר עולות מהמקורות.

א. השאלה הכללית

לפני שאכנס לשאלות הפרטיות, אפתח בשאלה שהיא שאלת המפתח לכל הנושאים שאעסוק בהם.

יש לציין שנביא שמקבל גילוי אלוקי חייב להבהיר את המסר לבני אדם, ואם הוא איננו עושה את זה, הרי הוא חייב מיתה בידי שמים. בשפת חז"ל הוא נקרא נביא ש"כובש את נבואתו".² כך אף נפסק להלכה.³ ואמנם, יש לדחות את הראיה, שהרי מדובר כאן במסר שהנביא מקבל מה' בכדי להעביר את המסר לעולם, וזה איננו דומה למקרה שאדם מחדש דברי תורה מעצמו ועבור עצמו!!!

ניתן ליישב שאף בחידושי תורה קיימת בחינה זו. הראיה היא מהעיסוק התלמודי מסביב ליחס שבין תלמיד חכם לבין נביא.⁴

לפיכך, צריך להביא ראיות אשר עוסקות בלימוד התורה ובתחומים דומים ולא בנבואה מה'.

לפני שנכנס לראיות, צריך להתייחס לשאלה עקרונית מי הבעלים של התורה שאני מחדש- האם הם שייכים אלי או אל ה'?

וכך מופיע בתלמוד:⁵

א"ר יצחק בר שילא א"ר מתנה אמר רב חסדא: האב שמחל על כבודו - כבודו מחול, הרב שמחל על כבודו - אין כבודו מחול; ורב יוסף אמר: אפילו הרב שמחל על כבודו - כבודו מחול, שנאמר: וי' הולך לפניו יומם. אמר רבא: הכי השתא, התם הקדוש ב"ה עלמא דיליה הוא ותורה דיליה היא - מחיל ליה ליקריה,⁶ הכא תורה דיליה היא?

הדר אמר רבא: אין, תורה דיליה היא, דכתיב: ובתורתו יהגה יומם ולילה.⁷

יש לפנינו דיון מעניין האם הרב אשר מחל על כבודו, כבודו מחול, לרב חסדא, אין כבודו מחול, ואילו לרב יוסף כבודו מחול. בנוגע לעמדת רבא, בקידושין הוא שואל על דברי רב יוסף, ולפנינו רק נזכר שרבא עונה, כאשר הדבר מכונה "רבא אליבא דרב יוסף" ולא שהוא סובר כך להלכה, אבל בסוגייה הכפולה בתלמוד במסכת עבודה זרה מופיע כך: "ואמר רבא: בתחילה נקראת על שמו של הקדוש ברוך הוא ולבסוף נקראת על שמו, שנאמר: בתורת ה' חפצו ובתורתו יהגה יומם ולילה".⁸ רואים כאן שרבא מבדיל באופן ברור בין שני שלבים: א] הלימוד הראשוני. ב] אחרי

² משנה מסכת סנהדרין פרק יא משנה ה, תלמוד בבלי מסכת סנהדרין דף פט עמוד א.

³ רמב"ם, רבינו משה בן מיימון, הלכות יסודי התורה פרק ט הלכה ג

⁴ תלמוד בבלי מסכת בבא בתרא דף יב עמוד א- ב...

⁵ תלמוד בבלי מסכת קידושין דף לב עמוד א

⁶ מכאן לדף לב עמוד ב

⁷ תהלים פרק א פסוק ב- גי אַם בְּתוֹרַת ה' חִפְצוֹ וּבְתוֹרַתוֹ יִהְיֶה יוֹמָם וּלְיָלֵהּ: בעדי נוסח של הכי גרסינן אין

הבדלים משמעותיים.

⁸ תלמוד בבלי מסכת עבודה זרה דף יט עמוד א

העמל, שאז התורה היא שלו, וזו עמדת רבא עצמו. מדוע זה חשוב? מכיוון שעמדת רבא היא בסיס לפסיקת הלכה.⁹ מהסוגייה הזו מוכח שהמקור לדברי רבא בעבודה זרה הוא מהסוגייה הנוכחית, שהרי רבא חזר בו כאן מעמדתו הראשונית. לפי דברים אלו, עולה שהתורה היא כן בבעלות האדם על עצמו, אחרי שלב הבקיאות, כאשר האדם כבר מעיין ומחדש בתורה, אבל הרב שביב מעיר שהמשך הפרק בתהילים מוכח שהייעוד הוא להיות "כעץ שתול על פלגי מים", לתת לעולם.¹⁰ כלומר, לפי הרב שביב, היעד של לימוד התורה הוא להפיץ לעולם את מה שאני חידשתי.¹¹ בהמשך הסוגייה בקידושין מופיע שרבא עצמו הקפיד על אלו שלא כיבדו אותו. התלמוד שואל סתירה מדברי רבא עצמו כנ"ל, והתלמוד משיב שלמרות שלעמדת רבא הרב יכול למחול על כבודו, האחרים חייבים להדר אותו. כלומר, יש משהו שלא ניתן למחילה, והוא בבחינת "תורת ה'". כך נפסק להלכה כעמדת רב יוסף ורבא עם המורכבות שכבודו מחול, ועם זאת, יש חובה¹² להדר את הרב אפילו בשעה שהרב מוחל.¹³

בהמשך התלמוד שם, יש דיון לגבי נשיא הסנהדרין אשר מחל על כבודו, וכן לגבי מלך כיר"ב. התלמוד מסיק שהנשיא יכול למחול, אבל המלך איננו יכול למחול היות והמצווה מהתורה היא שתהא אימתו עליך.

דברים אלו נפסקו להלכה לגבי הנשיא,¹⁴ והשו"ע הוסיף שיש מצווה להדר את הנשיא, והדברים פשוטים מכיוון שהנשיא איננו פחות מכבוד הרב כפי שהתבאר לעיל. לגבי מלך, נפסק כך להלכה שהמלך איננו יכול למחול.¹⁵

התמונה העולה היא שיש בחינה שהתורה היא שלי ע"י העמל, אבל נשאר משהו מבחינת "תורת ה'". את העיקרון שיש גם יסוד שמיימי אלוהי אשר איננו ניתן למחילה, כי זה איננו עניין פרטי שלי, אלא כלל ישראלי, רואים בבירור במלך, מכיוון שהוא כבוד ה'.

ועולה השאלה מה בדיוק מביא את קניין התורה לבעלות של עצמו? בכדי למצא מענה, נראה שוב את הסוגייה הכפולה:

⁹ ראה אנציקלופדיה תלמודית כרך ט, ערך הלכה כבתראי סעיף א' [הלכה כבתראי] טור שמג. ¹⁰ שביב, הרב יהודה, צוואת נפטר שלא לפרסם דברי תורתו, תחומין כב', אלון שבות: מכון צומת, תשס"ב, בהערה 4.

¹¹ יש לציין שהברייתא בתלמוד בבלי מסכת סוטה דף מט עמוד ב מביאה צרה נוספת, ש"וחכמות סופרים תסרח" - כלומר, שכאשר האדם מסביב לחידושי תורה של עצמו והוא לא דואג ללמד תורה לאחרים, הרי שאף תורתו שלו איננה מתקיימת כאשר האדם איננו משפיע את טובה לעלם, והיא מעלה סרחון כמו ביצה. כך מנחה העבודה הביא בשם מרן הרב אברהם כהנא שפירא זצ"ל.

¹² יש לציין שהרמב"ם נקט חובה ואילו השולחן ערוך נקט "מצווה", משמע, פחות מחובה.

¹³ רמב"ם הלכות תלמוד תורה פרק ה הלכה יא, וקארו, הרב יוסף, בשולחן ערוך יורה דעה הלכות כבוד רבו ותלמיד חכם סימן רמד סעיף יד.

¹⁴ רמב"ם הלכות תלמוד תורה פרק ו הלכה ו, שולחן ערוך יורה דעה הלכות כבוד רבו ותלמיד חכם סימן רמד סעיף יד.

¹⁵ רמב"ם, רבינו משה בן מיימון, הלכות מלכים פרק ב הלכה ג.

ואמר רבא: בתחילה נקראת על שמו של הקדוש ברוך הוא ולבסוף נקראת על שמו,¹⁶ שנאמר: בתורת ה' חפצו ובתורתו יהגה יומם ולילה.
ואמר רבא: לעולם ילמד אדם תורה ואח"כ יהגה, שנאמר: בתורת ה', והדר ובתורתו יהגה.

ואמר רבא: לעולם ליגריס איניש, ואף על גב דמשכח, ואף על גב דלא ידע מאי קאמר, שנאמר: גרסה נפשי לתאבה, גרסה כתיב ולא כתיב טחנה.
ע"פ ההקשר, רבא מדבר על בקיאות בשלב הראשון כאשר האדם מתמקד בקבלה, בבקיאות, ואילו בשלב השני מדובר על יצירתיות, הלימוד בעיון. כך רש"י מבאר.¹⁷
הרש"ש¹⁸ מבאר שע"י שהוא איננו לומד בעיון הוא שוכח, ולכן שלב העיון הוא הכרחי גם לצורך הבקיאות. ואכן, כך פירש המהר"ל מפראג לקשר בין הדברים.¹⁹
יש שביארו שהשינוי הוא בזכות ההבנה שהכל מ-ה', גם לימוד התורה.
המהר"ל מפראג מבאר עוד שהשינוי נעשה ע"י שהאדם מעבד את הדברים לרלוונטיות אל החיים שלו.²⁰

לסיכום כולל: יש אכן צד מרכזי שהתורה אשר האדם מחדש ומעמיק היא נקראת שלו. לאור זאת, יש לתלמיד חכם אפשרות למחול על כבודו. למרות זאת, נשאר בחינה מסוימת שהיא איננה רכוש פרטי של המחדש, אלא היא תורת ה', ולכן גם הרב שמוחל, התלמיד חייב להדר אותו. הדברים הללו הם להלכה ומהלכה אוכיח את העיקרון.

¹⁶ בעדי הנוסח ביהמ"ל 15 וכן פריס 1337 שבפרידברג הנוסח הוא "על שם שלו" והרעיון הוא אותו רעיון. פרידברג, יעקב, אתר הכי גרסינן.

¹⁷ רש"י מסכת עבודה זרה דף יט עמוד א- ואח"כ יהגה - יעיין בתלמודו לדמות מילתא למילתא להקשות ולתרץ ובראשונה לא יעשה כן [1] שמא יבטל והרב לא ימצא לו כל שעה [2] ועוד לאחר ששנה הרבה הוא מתיישב בתלמודו ומתרץ לעצמו דבר הקשה וה"נ אמרינן בהרואה (ברכות דף סג): הסכת הס ואח"כ כתת ומייתין להא דרבא התם.

¹⁸ רש"ש, שטראשון, רבי שמואל, הגהות וחיידושי הרש"ש על מסכת עבודה זרה.

¹⁹ מהרש"א חידושי אגדות מסכת עבודה זרה דף יט עמוד א

בתחלה נקראת ע"ש הקדוש ברוך הוא וכו'. מפורש בפ"ק דקידושין דת"ח תורתו דיליה היא דכתיב ובתורתו יהגה וגו' כפרש"י שם דבתחלת הלמוד נקראת תורת ה' ומשלמה וגרסה נקראת תורתו והוא ע"פ מ"ש במסכת נדרים (לח א) בתחלה היה משה למד תורה ומשכחה עד שנתנה לו במתנה שנאמר ויתן אל משה ככלותו וגו' דפירושו דבתחלת למודו היה לומד ומשכחה עד שלמדה מרבו כ"כ עד שנעשית קנין בנפשו והיינו במתנה דקאמר דמקריא תורתו של ת"ח והוא הענין שהוסיף רבא לומר לעולם ילמוד אדם תורה ואח"כ יהגה וכו' שילמוד התורה מרבו ועד שתהא שגורה לו בפיו אינה תורתו עד שאחר כך יהגה בה לעיין בה הוא עצמו שהיא נעשית תורתו במתנה וק"ל:

²⁰ חדושי אגדות למהר"ל מסכת עבודה זרה דף יט עמוד א- ואמר רבא בתחלה נקראת התורה וכו'. דבר זה בא לומר כמו שאמרנו למעלה, כי התורה יש לה התיחסות אל האדם עד שנקראת תורתו. וקודם שקבל התורה נקראת תורת ה' שהוא חכמה וסדר הש"י אשר ברא הכל, רק אחר שקבל התורה נקרא תורת האדם שהיא תורתו והשלמתו, הדרך אשר ילך בו האדם והמעשה אשר יעשה, והוא שייך לו לגמרי כאשר התורה היא השלמתו וזה מבואר.

ב. גניבת דברי תורה

1. לימוד בעצמי ללא רשות המלמד והבעלים

א. התקדים מהלל

למדנו בתלמוד על הלל הזקן את הדברים הבאים:²¹

תנו רבנן: עני ועשיר ורשע באין לדין, לעני אומרים לו: מפני מה לא עסקת בתורה? אם אומר: עני הייתי וטרוד במזונותי אומרים לו: כלום עני היית יותר מהלל? אמרו עליו על הלל הזקן שבכל יום ויום היה עושה ומשתכר בטרפעיק, חציו היה נותן לשומר בית המדרש, וחציו לפרנסתו ולפרנסת אנשי ביתו. פעם אחת לא מצא להשתכר, ולא הניחו שומר בית המדרש להכנס. עלה ונתלה וישב על פי ארובה כדי שישמע דברי אלהים חיים מפי שמעיה ואבטליון. אמרו: אותו היום ערב שבת היה, ותקופת טבת היתה, וירד עליו שלג מן השמים. כשעלה עמוד השחר אמר לו שמעיה לאבטליון: אבטליון אחי! בכל יום הבית מאיר, והיום אפל, שמא יום המעונן הוא? הציצו עיניהן וראו דמות אדם בארובה, עלו ומצאו עליו רום שלש אמות שלג. פרקוהו, והרחיצוהו, וסיכוהו, והושיבוהו כנגד המדורה. אמרו: ראוי זה לחלל עליו את השבת.

מהסיפור שקראנו עולה השאלה הבאה: האם הלל לא עבר כאן על איסור גזל, שהרי הוא לא שילם על הכניסה ובכל זאת הוא שמע את השיעור? הדבר דומה למי שלא קנה כרטיס להופעה ובכל זאת, הוא "התפלח" פנימה!!!!

שאלה מעניינת היא מדוע מנעו מלהיכנס בלי לשלם? האם כמו הסוגיה בברכות על ר"ג²²? המהרש"א²³ מתייחס כאן אל השאלה, וכה דבריו:

וענין נתינתן לשומר: אפשר משום שהיו בתי מדרשות שלהן בשדה והיה צריך שמירה אי נמי שלא היו מניחין הכל לבהמ"ד כדאמרין פרק תפילת

²¹ תלמוד בבלי מסכת יומא דף לה עמוד ב

²² תלמוד בבלי מסכת ברכות דף כח עמוד א ושם מבאר המהרש"א-א אידלס, הרב שמואל אידלס (חידושי אגדות מסכת ברכות דף כח עמוד א) שאכן מדובר במניעת הכניסה לתלמיד שאין לו יראת שמיים או שהוא מקולקל במידותיו:

²³ מהרש"א, חידושי אגדות מסכת יומא דף לה עמוד ב

השחר שהיה ר"ג מכריז כל תלמיד שאין תוכו כברו לא יכנס לבהמ"ד ועל דרך
זו הושיבו שומר:

כלומר, המהרש"א מציע שני הסברים לצורך השמירה: 1] לצורך בטחוני. 24 [2 ע"פ
המגמה של רבן גמליאל שתנאי הכניסה לביהמ"ד הוא מידות מתוקנות. 25 לפירוש זה,
המהרש"א אכן מקשר בין הסוגיות.

ויש להקשות על הפירוש השני, וכי הלל לא היה בעל מידות טובות?

ונראה שברור לכל שהלל היה מצד עצמו בסדר, אבל יש לממן את השומר שאחראי
עבור האחרים.

יש לציין שכאן הגזל איננו על אי תשלום ללמוד תורה, שכן הדבר בעייתי מבחינה
הלכתית, 26 אלא על אי מימון השומר. מאידך, בסופו של דבר, יש כאן לימוד תורה
ע"י גזל. על כיו"ב כ' הראשונים 27 שיש כאן בחינה של "מצווה הבאה בעבירה". 28

רואים מכאן ברור שהלל למד תורה מבלי לשלם לשומר, ואין בתלמוד ביקורת על
הלל, אלא רק שבחים על מסירות נפשו. יש לציין שגם הסוגייה בברכות מציגה
התנגדות לגישה האליטיסטית אשר עושה סינון לפני הכניסה לבית המדרש. 29 ניתן
לנמק זאת בכך שעצם לימוד התורה מרומם את האדם ועוזר לאדם לתקן את
מידותיו.

ההצדקה למעשה של הלל: לאור זאת, ניתן ליישב את התנהגותו של הלל בכך
שעצם העמדת השומר איננה לגיטימית מצד אמיתתה של תורה לטעם של הסינון
מצד המידות. 30

²⁴ המהרש"א (מורנו הרב שמואל אידלס. אידלס הרב שמואל), חידושי אגדות מסכת יומא דף לה עמוד ב.
באופן דומה, גם הציע הרב אלישיב, הרב יוסף שלום בהגהות הרב אלישיב בפרויקט השו"ת +28.
²⁵ הדברים מבוארים בתלמוד בבלי מסכת ברכות דף כח עמוד א כאשר עמדת ר"ג הנשיא הייתה שלא לאפשר
למי שאיננו מתוקן במידות להיכנס לביהמ"ד, והיה שם "שומר הפתח" שסימן לפי הקריטריון הזה. ר' יהושע,
שהחליף את ר"ג, חלק על ר"ג בנקודה זו.
²⁶ והנה מצאנו שיש איסור לגבות דמי לימוד תורה, ועם תנאים מסוימים. ראה תלמוד בבלי מסכת נדרים דף לו:-
לז., קארו, הרב יוסף, שולחן ערוך יורה דעה הלכות נדרים סימן רכא סעיף ב, סימן רמה סעיף ו.
²⁷ ראה להלן בשו"ת הרי"ף ובשו"ת הרשב"א.
²⁸ ראה תלמוד בבלי מסכת סוכה דף ל עמוד א.
²⁹ הראיה היא מתוך ריבוי התלמידים ובירור סוגיות ומתגובות ר"ג אשר ראה בכך שהוא טעה בדרכו, ואף לגבי
החלום שהרגיע אותו, התלמוד דוחה את המסר בחלום שהוא נועד להריע את ר"ג, אבל האמת היא שאין
לעשות סלקציה ע"פ מידות.
³⁰ וכך כתב גם הרב עזרא בצרי במפורש "ולפי גירסת הילקוט מדובר ברב שלא רצה ללמד תלמיד, שכונתו
למנוע בר, והתלמיד מתחכם ללמוד ממנו, סופו שזוכה ומזכה את הרבים ללמדם תורה, שהרי הרב עושה שלא
כדין למנוע מתלמיד דברי תורה".

ב. מקורות נוספים בחז"ל

מצאנו במשלי את הפס' הבאים:³¹ "לא יבוזו לגנב כי יגנוב למלא נפשו כי ירעב:

(לא) ונמצא ישלם שבעתיים את כלהון ביתו יתן:".

מתעוררת השאלה הכיצד יתכן שהגנב לא יקבל בוז??? והרי הוא פוגע בחברה ועובר על איסור "לא תגנובו"? נראה שבעל התוספתא היה ער לבעייתיות, וכה למדנו בתוספתא:³²

למעלה מהן הגונב את בן חורין שנידון עליו בנפשו ר' שמעון ... אבל המתגנב מאחר חבר והולך ושונה פרקו אף על פי שנקרא גנב זוכה לעצמו שנא' לא יבוזו לגנב וגו' סוף שמתמנה פרנס על הצבור ומזכה את הרבים וזוכה לעצמו ומשלם כל מה שבידו שנ' ונמצא ישלם שבעתיים וגו'

כלומר, תחילת התוספתא עוסקת בגנב רגיל שהוא מגונה.³³ המשך התוספתא עוסק בגנב שאיננו מגונה כמו שמפורש בפס'. פשט הפס' הוא בעני שאין מה לאכול,³⁴ אבל התוספתא מבארת שמדובר במי שמתגנב ללמוד תורה, ובסופו הוא אף יזכה להיות פרנס על הציבור. ברור שמדובר כאן על הלל כתקדים.³⁵ לפי המבואר לעיל, דרישת התשלום לא הייתה כדין, ולכן כאשר מדובר כמו הלל, הרי ברורה מעלתו והלגיטימיות שלו.

כך למדנו בילקוט את הדברים הבאים:³⁶

לא יבוזו לגנב כי יגנוב. אף על פי דכתיב חולק עם גנב שונא נפשו,³⁷ אבל המתגנב על חברו והולך ושונה פרקו אף על פי שנקרא גנב זוכה לעצמו שנאמר לא יבוזו לגנב כי יגנוב למלא נפשו כי ירעב, ונמצא ישלם שבעתיים את כל הון ביתו יתן, ואין שבעתיים אלא דברי תורה שנאמר אמרות ה' אמרות טהורות כסף צרוף בעליל לארץ מזוקק שבעתיים.

³¹ משלי פרק ו פסוק ל - לא

³² תוספתא מסכת בבא קמא (ליברמן) פרק ז הלכה יג.

³³ כאשר גונב נפשות הוא החמור יותר.

³⁴ מדובר במחשבת ב"א וברש"י ורלב"ג מבואר שד"א בעני שאין לו מה לאכול. איננו ברור לפי התורה האם גניבה כזו מותרת הלכתית או שזה רק במחשבת ב"א. בעבודה הנוכחית לא ארחיב בנקודה זו.

³⁵ וכך אכן פירש הרב בצרי עזרא, זכות יוצרים, תחומין ו, מעמ' 169, אלון שבות: מכון צומת, תשמ"ה.

³⁶ ילקוט שמעוני משלי רמז תתקלט

³⁷ משלי פרק כט פסוק כד חולק עם-גנב שונא נפשו אלה ישמע ולא יגיד:

מדובר כאן על ילקוט שמעוני אשר חובר לכל המאוחר בתחילת המאה ה-13.³⁸ הוא מובא במרדכי אשר חי יותר מאוחר.³⁹

ג. דיונים בראשונים

וכה מצאנו בדברי הראשונים:

הרשב"א⁴⁰ מביא את תשובת הר"ף (רבינו יצחק אלפסי):⁴¹

שאלה א' מן החברים גנב ספרי פירושים לחברו וכשתבעו ממנו נשבע ש"ח שלא יחזירם לו עד שיעתיק אותם ויש שהורו שמותר לגונבם. תשובה הגנב הטוען עיל"ם /אולי צ"ל עיל"ה = עם יתר לומדי ההיתר = / טעו ושלא כדין עשו⁴² שזה שהורה שמותר לעשות כן והורה לו משום שמתלמד ד"ת שהיא מצוה ומותר טעה. משום שאמרו לולב הגזול והיבש פסול ואיתמר עלה משום דמצוה הבאה בעבירה הקדוש ברוך הוא שונאה שנאמר ביה אוהב משפט שונא גזל בעולה. הילכך הו"ל בהוראתו חוטא ומחטיא והגונב יש עליו ג' לאוין א' משום גונב וא' שנשבע שלא יחזיר אותם והו"ל עובר על ד"ת וא' משום גזל לפי שהוא גזול שלא מדעת. ואעפ"י שהגזלה בכלל הגניבה הוא אלא שנסתר בלקיחתן משום שאמרו אל תגנוב את שלך מאחורי הגנב שלא יתראה עליו כגנב⁴³ ואם אסור בשלו כ"ש בשל אחרים. ואף אותה המצוה שנתכוין לה לא עלתה בידו שאמרו לולב הגזול והיבש פסול שלא עלתה מצוה בידו ע"כ.

כלומר, הר"ף, רבינו יצחק אלפסי, נשאל על מי שגנב ספר פירושים והגנב נשבע שהוא יחזיר רק אחקי שהוא יעתיק את הספר. לדברי השואל, היו שהתירו לו להעתיק. הר"ף ענה שזו גניבה גמורה, והגנב לא יקבל כאן שכר על התורה [ובר"ף במקור מבואר שהכוונה הייתה לצורך ההתלמדות] היות וזו מצווה הבאה בעבירה. לפיכך ברור שאלו שהתירו טעו בכך.

³⁸ ע"פ ערכו בויקיפדיה.

³⁹ ע"פ פרויקט השו"ת, ביוגרפיה – מרדכי נולד בראשית האלף השישי (בערך 1240),

⁴⁰ רבינו שלמה בן אדרת. שו"ת הרשב"א חלק ו סימן רפז, להרי"ף ז"ל בשו"ת הר"ף סימן קלג

⁴¹ שו"ת הרשב"א חלק ו סימן רפז, להרי"ף ז"ל

⁴² בשו"ת הר"ף סימן קלג שזה המקור, כתב כך: "הגונב והמורה כלם טעו שלא כדין עשו שזה שהורה שמותר לעשות כן דומה לו משום שמתלמד דברי תורה שהיא מצוה היא", והרי"ף ממשיך כפי שמובא ברשב"א מצד מצווה הבאה בעבירה.

⁴³ תלמוד בבלי מסכת בבא קמא דף כז עמוד ב.

יש לשים לב לרקע- מדובר על טרם המצאת הדפוס, כך שעיקר ההוצאות על רכישת ספרים היו על עבודת ההעתקה. כאשר הגנב בעצמו מבצע את ההעתקה, אין ממש הפסד גדול לבעל הפירושים, ואעפ"כ הרי"ף אסר. נקודה נוספת היא שלא מדובר כאן לצורך התעשרות ע"י המכירה, אלא לצורך ללימוד עצמי.⁴⁴

ובמרדכי נמצאו הדברים הבאים:⁴⁵

המפקיד ס"ת אצל חבירו גוללו כל שנים עשר חדש ולא יקרא בו לכתחלה. פי' רב יהודה גאון כשם שאסור לקרות בו כך אסור להעתיק ממנו אפילו אות אחת שלא ברשות משום דמרע ליה לפקדון וה"מ בבור ועם הארץ אבל חבר ות"ח מותר לקרות בו ומותר להעתיק ממנו ואפילו לכתחלה שלא ברשות והוא שאין לו כיוצא בו לפי כשהפקידו אצלו יודע היה שהנפקד חבר וילמוד בו ואדעתא דהכי הפקיד אצלו כמו מפקיד מעות [אצל שולחני] דכשהן מותרין דמשתמש בהן ושמא הטעם משום דאיתא במדרש משלי על הדין קרא לא יבוזו לגנב כי יגנוב למלא נפשו כי ירעב שאין לבזות מי שגונב ד"ת ומעתיקן מספר המקצועות:

כלומר, כאשר הפקידו אצלי ספר תורה, אסור מן הדין להשתמש ולגלול את הספר מעבר לנצרך להחזקת הספר, שזה פעם בשנה, ואסור בכלל להעתיק ממנו. יש שחידשו שכאשר מי שהפקידו אצלו הוא תלמיד חכם, הרי על דעת זו המפקיד מסר לו את הספר בכדי שהוא ילמד ממנו וראיה לדבר היא מהמדרש מהילקוט שמעוני הנ"ל שאין לבזות את מי שגונב דברי תורה.

יש להעיר על דבריו, שכן אם הבעלים מסרו על דעת שהת"ח ישתמש בספרים, א"כ אין כאן שב בכלל? ואולי כוונתו היא גם על ההעתקה ולא רק על הלימוד.⁴⁶

יש להדגיש עוד שבמרדכי מדובר על נכסי "צאן ברזל" של הספרות התורנית, ספר תורה וכיו"ב, לא על חידושי תורה של המחבר עצמו, וכך כתב הרב בצרי.

⁴⁴ וכך כ' גם הרב בצרי.

⁴⁵ מרדכי מסכת בבא מציעא פרק המפקיד רמז רצג

⁴⁶ ואכן, כך עולה מהאחרונים. ראה בצרי, הרב עזרא שם.

סיכום

כאשר מדובר בלימוד לעצמי, והאפשרות היחידה לקבלת התורה היא בדרך של גניבה מסוימת יש דיונים בפוסקים. בתנאים הבאים יש מהפוסקים שהתירו:

א] כאשר מניעת הלימוד באופן חופשי נעשתה שלא כדין.⁴⁷

ב] כאשר מדובר בשמיעה, וכן כאשר מדובר בספרות תורנית בסיסית [כגון תנ"ך, תלמוד וכיו"ב] ולא כאשר מדובר בחידושיו של המחבר.

ג] כאשר יש אומדן דעת שהמפקיד התכוון ששומר הפקדון ילמד מתוך הספרים.

בעניין השאלה הכללית, רואים שיש כאן בחינה של "תורת ה'", שהיא מעבר לבעלות הפרטית של מי שמחזיק את דברי התורה, ולא רק בחינת "תורתו".

⁴⁷ כמו עם הלל הזקן, וע"פ דברי הרב בצרי.

ג. פרסום בלי רשות מהבעלים

להלן אציג את חילופי הדברים בין הרב ישראלי והרב גורן.

רקע: בזמן מלחמת לבנון הראשונה, צה"ל היה בבירות, והיה טבח סברה ושתילה מדובר שטבח שערכו אנשי הפלנגות הנוצריות במהלך מלחמת האזרחים בלבנון, בין ה-16 בספטמבר ל-18 בספטמבר 1982, במאות מתושבי מחנות הפליטים הפלסטינים סברה, שתילה, בורג' אל-בראג'נה ושכונת אל-פאכהאני שבמערב ביירות. כוחות הפלנגות נכנסו למחנה כחלק מהשתלטות צה"ל על מערב ביירות. היו טענות מעולם ומחלקים בישראל על המדינה אשר לא עמדה מנגד ולא מנעה את הטבח כמי ששלטה באזור. מדובר בוויכוח עמוק גם בחברה הישראלית. כחלק מהתהליכים בעקבות האירוע, אריק שרון פוטר מתפקיד שר הביטחון.

הסיפור התורני בענייננו: היה ויכוח סוער בעולם התורה על אחריות הצבא בעניין, ומה היה נכון. הרב אהרון ליכשטנשטיין, פרסם את עמדתו שמדובר כאן ממש כעניין עגלה ערופה שידינו לא שפכו את הדם הזה, שזו חובת בית הדין. לעומתו, הרב ישראלי הציג עמדה הפוכה ובתגובה לרב ליכשטנשטיין:⁴⁸ עגלה ערופה מדברת על הרוג יהודי. לא על גויים. מדובר על שונאי ישראל וכיו"ב. הדברים נאמרו בשיחה פנימית לתלמידי ישיבת מרכז הרב.⁴⁹ הקדמת הרקע משמעותית כי מדובר במשמעות ציבורית גדולה. להלן לא אכנס לעצם הויכוח, אלא בזווית של הנושא שלנו- האם היה מותר לפרסם ברבים את דברי הרב ישראלי אשר נשלח אליו באופן אישי. יש לציין ברקע ההלכתי שיש כאן נגיעה בנושא חרם דרבנו גרשום הגולה על חרם שלא לראות בכתב חבירו שלא ברשותו.⁵⁰ בגלל שיקולי היקף העבודה לא אכנס כאן לנושא זה.

המעשה שהיה: הרב ישראלי שלח אל הרב גורן מכתב אישי ובו הביע את עמדתו. וכך הרב ישראלי מתאר:

בשלהי תשמ"ב פרסם הרב הראשי לישראל הגר"ש גורן שליט"א מאמר בענין כיתור העיר ביירות מנקודת מבטה של ההלכה. הערותי למאמר נשלחו אליו במכתב פרטי ולא היה בדעתי לפרסמם ברבים. לתמהוני נתפרסמו דברי ב"הצופה" בגליון ער"ה

⁴⁸ הרב ישראלי הקדים בשבחו של הרב ל' כאשר הוא הדגיש שהוא איננו מכיר אותו אישית, אלא שמע שהוא ת"ח גדול וצדיק.

⁴⁹ מפי מנחה העבודה.

⁵⁰ ראה אנציקלופדיה תלמודית כרך יז, ערך חרם דרבנו גרשום.

תשמ"ג בלויית תגובה נוספת. הגר"ש גורן הצטדק לפני ואף שלח לעורך "הצופה" את המכתב המתפרסם להלן (בקבלת רשות), במכתב זה מעורר הגרש"ג שאלה הלכתית על פרסום ד"ת שלא בנטילת רשות מהכותב. עיינתי בדבריו ולהלן מה שהעליתי במצודתי בענין זה.⁵¹

הרב גורן מחה בעורך הצופה שהוא התנה את הפרסום בהסכמת הרב ישראלי, דבר שלא בוצע. טענת הרב גורן שאין צורך מעיקר הדין לקבלת הסכמה לפרסום מהרב ישראלי מכיוון שהוא לא ביקש ממנו לא לפרסם. להלן נתמקד בטיעונים ההלכתיים של הרב גורן:

א] אכן, יש עיקרון בתלמוד שנדרשת הסכמת בעל הדברים בכדי לפרסם אותם,⁵² וכך נפסק להלכה.⁵³

ב] הרב גורן מקשה סתירה מהתוספתא הנ"ל שמשבחת את מי שגונב דברי תורה. הרב גורן טוען שלפי הש"ך זה מותר גם אם בעל דברי התורה מקפיד על כך, ובנוסף, יש כאן תועלת לחרבים.⁵⁴
ג] את השאלה מהתלמוד [לעיל בסעיף א'], הרב גורן דוחה בכך שלא ניתן להעמיד בדברי תורה שיש מצווה ללמד, אלא בתחומים אחרים.

הרב ישראלי, עונה כנגדו את הדברים הבאים:

1] פרשנות התלמוד היא שכאשר מדובר על פרסום בציבור, על בעל השמועה לדייק ביותר בדבריו בכדי שלא תצא תקלה לרבים. בנוסף לכך, יש חלק נסתר שאיננו שייך להמון העם, ולכן על בעל השמוע להחליט מה ואיך להעביר להמון. בעניין הנדון, מדובר בנושא מאוד טעון ורגיש, ומה שכתבתי לתלמיד חכם גדול באופן אישי, כאשר יתכן שבעתיד נשא וניתן בהמשך הדברים, בוודאי שאיננו מיועד להמון העם, והוא עדיין לא עבר את העיבוד הנדרש לציבור, ולכן אסור לפרסם זאת.

2] ע"י עקרון זה, ניתן גם ליישב את התוספתא, שמדובר כאשר הדברים ברורים ובשלים להיאמר לציבור.

3] אכן, מסרתי את הדברים לרב גורן לצמיתות, אבל לא לפרסום להמון, שזה סיפור אחר, וכמבואר לעיל. בנוסף, יכולתי בעצמי להעביר את הדברים לפרסום, ומכאן הוכחה שהתנגדתי לפרסום.

⁵¹ ישראלי, הרב שאול, פרסום דברי תורה ללא קבלת רשות ממי שאמרם, תחומין, כרך ד, אלון שבות: מכון צומת, תשמ"ג

⁵² תלמוד בבלי מסכת יומא דף ד עמוד ב.

⁵³ מגן אברהם סימן קנו סק"ב.

⁵⁴ הרב מביא כתקדים לדבר את התלמוד הבבלי ממסכת עבודה זרה דף כח' עמ' א'.

לסיכום: לדעת הרב גורן מותר לפרסם חידושי תורה ופסיקה כאשר מדובר בתועלת הרבים ואין צורך להסכמת המחדש. הבסיס העיקרי לדבר הוא התוספתא. האיסור בתלמוד הוא לא בדברי תורה אלא לתחומים אחרים. לפי הרב ישראלי, יש להבחין בין מסירה לציבור שהיא דורשת יותר עיבוד צנזורה והתאמה לבין מסירת תורה לת"ח בודד באופן אישי, שאז אין צורך גדול לתהליכי העיבוד. האיסור בתלמוד הוא כפשוטו לדברי תורה.

ד. פרסום תורת האב בניגוד לבקשתו

הדיון הוא בשאלה האם כאשר המנוח ציווה מצאצאיו שהם לא יפרסמו את חידושי תורתו, האם הצאצאים יכולים לפרסם את חידושיו למרות התנגדותו.

יתכנו מס' סיבות להתנגדות המחבר. הדברים נכונים גם בחייו וגם לאחר מותו.

סיבה א': התנגדות טקטית- כאשר המחבר מציג גישה חדשנית ובלתי מקובלת, הוא עשוי להימנע מלפרסם את שיטתו. לדוגמה, עמדת הרב חיים דוד הלוי היא שמותר לנתק חולה סופני ממכונת ההנשמה. הרב נשא את דבריו בע"פ והוא נמנע מלפרסם את הדברים במשך שנים.⁵⁵ סביר להניח שהרב לא רצה להיכנס למלחמות בתוך העולם התורני.⁵⁶

סיבה ב': חשש שהחידושים אינם נכונים- לפיכך אין להפיץ ברבים לעמדת המחדש. כך היה מעשה לפני הנצי"ב מוולוז'ין.⁵⁷ כך גם העיד הרב הרצוג על חותנו.⁵⁸

סיבה ג': חשש שע"י הפצת אותו החיבור התלמידים יתבטלו מתורה- מדובר כאן על גדולי תורה, ובסיטואציה מאוד מסוימת. מדובר כאן על הרבה מגור, בעל חידושי הרי"מ אשר נצטווה מרבו, הרבה מקוצק לשרוף את חידושיו שלו על הש"ך.⁵⁹ יש להעיר על הטיעון.⁶⁰ קצת ראיה לכיוון היא מהאיסור לקרא בכתובים בזמן המנחה בשבת.⁶¹ חסיד גור מסר שמקובל בקרב חסידי גור שהסיפור הזה איננו נכון.⁶²

⁵⁵ הלוי, הרב חיים דוד, ניתוק חולה שאפסו סיכוייו לחיות ממכונת הנשמה, תחומין ב', החל מעמ' 297, אלון שבות: מכון צומת, תשמ"א. וכה דברי הרב שם בהערה: "הרצאה זאת נשאתי לפני שנים אחדות (כאשר התייר בית-משפט אנגלי לנתק נערה שהפכה לצמח, ממכונת הנשמה מלאכותית) בפני כנס מחוזי של רופאים בביה"ח בלינסון בפ"ת, ולא פרסמתיה עד עתה מטעמים אשר עמדי".

⁵⁶ וכך מספר הרב פרופ' שטינברג- כאשר הרב חיים דוד הלוי הציג את עמדתו בסוגייה, הייתה התנגדות גדולה ועזה מאוד בקרב השומעים. וראה עוד בעדותו של הרב שמעון בן ציון על דרכי הצדיק הרב יהושע רוזן זצ"ל שאמר לו שהוא בורח מן המחלוקת כמו מאש [https://www.youtube.com/watch?v=SzIHbrRmTlM]. ת' כניסה: כד' אדר א' תשפ"ב, 25 לפברואר 2022].

⁵⁷ ראה להלן בהרחבה.
⁵⁸ ראה שביב, הרב יהודה, צוואת נפטר שלא לפרסם דברי תורתו, תחומין כב', אלון שבות: מכון צומת, תשס"ב. בהערה 13.

⁵⁹ הובא אצל שביב, הרב יהודה שם, ובהערה 12 שם.
⁶⁰ החשש של הרבה מקוצק היה שיפסיקו לעיין בש"ך בגלל החיבור. וכי אין מצווה להרבות תורה עם כל הזוויות??? ומי קבע שדווקא דעה א' נכונה? יש לבדוק היטב בראיות, ורק כך תהיה פסיקה נכונה. ולגבי החשש שלא ילמדו יותר את הש"ך, על זה נאמר "מי חקם ויבן אלה נבון וידעם פי' שר'ים דר'גי יה' וצדקים ילכו בם ופ'שעים יקשלו בם", הושע פרק יד פסוק י ומי שבגלל החיבור הזה יימנע, זו אחריות אישית שלו.

⁶¹ תלמוד בבלי מסכת שבת דף קטו' עמ' ב' במשנה, וכן בדף קטז עמוד ב.
⁶² מפי מנחה העבודה.

סיבה ד': חשש גאווה ושלא לשמה- כך כ' החתם סופר על פרסום חידושיו והדפסתם בחייו.⁶³

לפני שאמשיך את הדיון בעניין הצאצאים, יש להקדים בדיון על עצם החיוב לפרסם את חידושי התורה של כ"א.

א] בספר חסידים (סימן תקל) כתב כל מי שגילה לו הקדוש ברוך הוא דבר ואינו כותבה ויכול לכתוב הרי גוזל מי שגילה לו, כי לא גילה לו אלא לכתוב, דכתיב (תהלים כה יד) סוד ה' ליראיו ובריתו להודיעם, וכתיב (משלי ה טז) יפוצו מעינותיך חוצה, וזה שכתוב (קהלת יב יד) יביא במשפט על כל נעלם, שגורם שנעלם אם טוב שגילה לו אם רע שאינה כותבה.⁶⁴

יש כאן כיוון של גזילה מ-ה' שהוא נתן לו את התורה שלו. לפי זה, יש כאן צד כמו הכובש את נבואתו.⁶⁵ ויש לתמוה על דבריו, שהרי הנביא הוא מקבל מתנה מלמעלה, ואילו העמל בתורה הוא מגיע ע"י עמל, ואז התורה היא נעשית "תורתו"? נראה מכאן שלהבנת בעל ספר חסידים יש כאן גם בחינה של "תורת ה'" גם אחרי העמל. יש בחינה של נבואה גם בחידושי התורה.⁶⁶

עולה שיש חיוב על האדם לפרסם כי מדובר בתורת ה' שאמורה להתגלגל על ידו לעולם. אין למחדש בעלות על דברי התורה לעניין זה.

ב] החתם סופר קבע שדי בכך שהוא מניח למי שרוצה להעתיק את חידושיו וגם ללמד אותם וללא תשלום, אבל הוא מסתייג מהדפסתם, הן מצד צניעות והן מצד הפיכת התורה לאמצעי פרנסה. כלומר, לא מוטל עלי חיוב לפרסם.

יש לסייג את הדברים כאשר מדובר לאחר פטירתו, שכן הוא מדמה את המציאות קודם הדפוס בדברי הראשונים, והרי אין ספק שהחתם סופר למד מדברי הראשונים בזכות הדפסתם, ובוודאי שכוונתו היא שאף ילמדו מתורתו לאחר מותו, ואין אמצעי אחר להפיץ [בזמנו] פרט להדפסה.

⁶³ ראה בהקדמה לשו"ת חת"ס חלק יו"ד, מובא אצל זילברשטיין, הרב יצחק, חשוקי חמד מסכת עבודה זרה דף יט עמוד א, תקליטור פרויקט השו"ת 28+.

⁶⁴ ע"פ זילברשטיין הרב יצחק.

⁶⁵ משנה מסכת סנהדרין פרק יא משנה ה, תלמוד בבלי מסכת סנהדרין דף פט עמוד א: "נביא השקר, המתנבא מה שלא שמע, ומה שלא נאמר לו - מיתתו בידי אדם. אבל הכובש את נבואתו, והמוותר על דברי נביא, ונביא שעבר על דברי עצמו - מיתתו בידי שמים, שנאמר אנכי אדרש מעמו".

⁶⁶ ראה תלמוד בבלי מסכת בבא בתרא דף יב' עמ' א' ועמ' ב'.

בנו של החת"ס מפרט שהוא ותלמידיו ניסו לשכנע את החת"ס באחרית ימיו להסכים להדפיס, והוא אכן הסכים והם החלו בהדפסה כבר בחייו, והשלימו את ההדפסה לאחר פטירתו.⁶⁷ יש להוסיף שלימוד תורת המנוח גם מחיה אותו למעלה.⁶⁸

לסיכום עמדת החת"ס: הוא דיבר על חיוב, שאין לפי דעתו, ועיקר ההימנעות שלו היא מהנימוקים שהוא כתב, אבל העובדה היא שהוא כן הסכים בסופו של דבר לפרסם.

ג] פוסקים אשר פסקו שיש לפרסם ולהדפיס את החידושים שלהם: בעל האגרות משה ובעל ראשית ביכורים.⁶⁹

⁶⁷ הקדמת בנו של החת"ס לשו"ת חת"ס יו"ד, במהדורה מקוונת <https://www.tzibur.org/money/shs-yd.pdf> ת' כניסה: 7 למרץ 22.

⁶⁸ תלמוד בבלי מסכת יבמות דף צז עמוד א

⁶⁹ ע"פ הרב זילברשטיין.

ה. רצון היורשים לפרסם מול התנגדות המחבר

במי שאיבד את הכרתו: הרב זילברשטיין נשאל על תלמיד חכם שאיבד את הכרתו, הייתה יוזמה של חלק מבניו להוציא לאור את כתביו בכדי לזכות את האב בלימוד התורה והיו שחלקו וטענו שלא ניתן להוציא ממון מהאב בלי הסכמתו, שלא ניתן לקבל במצב הנוכחי.

תשובה: הרב זילברשטיין פסק שכן להוציא מממון האב ולפרסם, שכן יש מצווה על כ"א לפרסם את תורתו שניתנה. שכן, למרות שהתורה שהתחדשה נקראת שלו, זה לעניין ללמד את מי שהוא ירצה, אבל אין היתר לאבד לגמרי כי זה תורת ה', יש את הצד הזה.

במי שציווה שלא לפרסם את פסיקותיו: הנימוק שלו היה שהדברים לא התלבנו כדרך לימוד הסוגיות אלא כהתייחסות לשאלה שבאה אליו. שאלה כזו הופנתה לנצי"ב מוולוז'ין,⁷⁰ והוא השיב שאין לקבל את סברת האב בקשר לנחיתות של פסיקה למעשה לעומת בעיון ע"פ מס' ראיות,⁷¹ וכן ע"פ סברא של סייעתא דשמיא שיש לפוסק אשר נשאל הלכה למעשה, מכיוון שיש לפוסק את הסייעתא דשמיא רק בפסיקה מעשית. באופן דומה פסק אחד מגדולי האחרונים, הרב יצחק אלחנן, אשר המליץ שהם יביאו את דברי אביהם בהקדמה, וכך הם עשו. יש לציין שקיימת גם סברא הפוכה בשאלה למעשה בשו"ת: אין לך אלא מה שהיה באותו האירוע עם הפרטים הספציפיים שהיו, ולפיכך לא ניתן לבצע "העתק – הדבק" לכל מקרה אחר, ולפיכך, צריך לבדוק היטב את המקרה הספציפי לעומת מקרה רגיל.

הרב שביב נשאל על יהודי תלמיד חכם גדול אשר הניח כתבי יד בדברי תורה והוא ציווה שלא לפרסם ולהדפיס. האם צאצאיו יכולים להדפיס או שעליהם להישמע להוראת אביהם?

הרב שביב פסק לאור המקורות הנ"ל שהצאצאים יכולים להדפיס, ושעדיין נשארת בחינת "תורת ה'" אשר מחייבת לפרסם, ולעניין זה, אין כאן "תורתו" במובן של בעלות מוחלטת. יש שיקול נוסף בעד- הרי המחבר טרח לכתוב את חידושו, ומסתבר שהוא רצה לפרסם. עם זאת, הרב קובע שיש להיות רגישים לניסוח

⁷⁰ ברלין, הרב נפתלי צבי יהודה, שו"ת משיב דבר חלק א סימן כד

⁷¹ יש להוסיף עוד ראיות מהתלמוד הבבלי מסכת הוריות דף ב' עמ' א' "עד שיאמרו מותרין את לעשות" וכפירוש הראש שם.

הדברים שכן יתכן שרגישות המחבר גרמה להתנגדותו לפרסום, ולפיכך, יש לבדוק ולחשוב היטב הן לתוכן והן לניסוח. בנוסף, מומלץ שמישהו אחר, לא מצאצאיו יבחן את הדברים בעיניים אובייקטיביות.

לסיכום: לדעת הפוסקים מותר ליורשים לפרסם את חידושי אביהם גם כאשר האב הביע התנגדות לדבר, והמובחר הוא לציין זאת בהקדמה עם הנימוק שהאב התנגד. נימוקים לחשש של הכשלת הרבים כאשר מדובר בשו"ת, נדחו מכיוון שיש סיוע מהשמים לפוסק דווקא בשעת פסיקת ההלכה למעשה למרות שהמשיב איננו עוסק בסוגיות בעיון. עוד עצה טובה- להיזהר בעריכה בכדי לחוש לכוונת האב שהדברים דורשים יותר עיבוד וזהירות. ועצה נוספת- לתת לת"ח אחר לבחון ולערוך בכדי שתהיה ראייה אובייקטיבית. בסיס ההיתר כאן הוא שלעניין איבוד מהעולם לגמרי, אין כאן בחינת תורתו, אלא בחינת תורת ה'.

ו. מניעת פרסום תורת האב ע"י היורשים

קיימת תופעה שהיורשים מתנגדים לפרסום תורת אביהם מסיבות אידיאולוגיות. להלן אתיחס לשני אירועים:

א. הוצאה לאור מחדש של אם הבנים שמחה.

ב. הוצאה לאור מחדש של תורת המדינה.

1. הוצאה לאור מחדש של אם הבנים שמחה

ראשית דבר, כמה מילים על החיבור ועל המחבר. הרב טייכטל חי באירופה לפני השואה והוא היה תלמיד וחסידי של האדמו"ר מונקאטש, הרב חיים אלעזר שפירא. כדרכו של חסיד ותלמיד של אדמו"ר הוא קיבל את עמדת רבו ביחס אל הציונות, שהיא בשלילה מוחלטת כלפי הציונות.

עם התקדמות הצבא הגרמני להונגריה ולאזור מגוריו וכניסה ל"פתרון הסופי" במהלך השואה, הוא שינה את עמדתו לחלוטין, וכתב שהשואה היא עונש מהשמים בגלל שעם ישראל לא עלה בהמוניו לארץ ישראל.

אחת הנקודות החשובות היא שאין להימנע מלהשתתף בבניין הארץ ביחד עם הציבור החילוני. את עיקרי שיטתו החדשה הוא ערך בספר "אם הבנים שמחה".

הרב נספה בהמשך במהלך השואה.

הספר יצא לראשונה לאור על ידי אחד מבניו שהיה ציוני. בשנת תשמ"ג. אחד הבנים של הרב המחבר, היה בארה"ב, והוא הו"ל את הספר במהדורה מצומצמת. היה מישהו בארץ אשר החליט לצלם ולמכור את המהדורה הזו מבלי להיות בקשר עם היורשים. הבן החבדני"ק מירושלים תבע אותו על ההפסד הממוני, וב"ד בירושלים פסק שהדין עמו לגבי עצם ההדפסה בלי רשותו, ושעל הנתבע לפצות אותו בשיעור של 12% מהמחיר הקטלוגי.⁷²

⁷² ראה בצרי, הרב עזרא.

הסיפור הבא איננו קשור לסיפור הקודם. תלמידים משיבת מרכז הרב יזמו את הוצאת הספר מחדש, והם באו במגע עם אחד מהצאצאים של המחבר שלא התלהב מגישתו הציונית של אביו.

הם פנו לרב אברהם אלקנה שפירא זצ"ל, ושאלו האם הם יכולים להוציא את הספר גם בניגוד להסכמת קרובי משפחה. התשובה של הרב שפירא הייתה שאין בעלות של היורשים על דברי התורה. גם כאשר מדובר על התנגדות אידיאולוגית. הרב הוסיף שיש ליורשים זכות ממונית לקבל אחוזים מהרווח שיתקבל ממכירת הספרים בעתיד. המוציאים לאור מחדש נכנסו לדו שיח עם בן המחבר, ובסופו של דבר הבן הסכים להוצאת הספר מחדש בתנאי שהוא יכתוב את עמדתו שלו בנוגע ליחס אביו אל הציונות, ואכן כתוצאה מתהליך ההידברות, בן המחבר כתב את עמדתו והדברים מובאים אחרי הקדמת המו"ל לפני גוף הספר.⁷³

עיקר טענת הבן היא שהרב המחבר מתנגד לציונות כישות עצמאית, וכל מטרת המחבר היא שיגיעו חרדים רבים לארץ ואז הם ישפיעו שהכל יתנהל ע"פ התורה. יש מה להשיב על דבריו,⁷⁴ שכן השותפות עם אלו שאינם שומרי תורה היא עניין מהותי בספרו.⁷⁵

סיכום: לעניין המרכזי שלנו, מרן הגאון הרב ר' אברהם אלקנה הכהן שפירא זצ"ל קבע שיש בעלות של כלל ישראל על התורה, והיא מפקיעה את הבעלות הפרטית של היורשים. לאור זאת, הוציאו לאור מחדש את הספר.

עם זאת, יש לצאצאים זכויות ממוניות, ואכן כך נהגו המולים של הספר מחדש.

⁷³ ראה בעדות המו"ל, דני כהן אשר מובאת בנספח העבודה.

⁷⁴ וכך רומז בצרי, הרב עזרא שם. כרגם טוען עורך המפתחות ד"ר אלעזר בירנבאום.

⁷⁵ סביר להניח שהתנגדותו נובעת מתוך השתייכותו לחב"ד. חב"ד מורכבים מאוד בסוגיית הציונות- מצד אחד, הם אוהבי ישראל, אוהבי הצבא ואוהבי הארץ והמצוות. מאידך, הם מתנגדים מאוד לציונות, ראה ישראל היום, על חני ליפשיץ והמשואה, אתר ישראל היום, <https://www.israelhayom.co.il/article/754261>.

2. הוצאה לאור מחדש של תורת המדינה

הרב אליעזר יהודה ולדנברג, היה מגדולי הפוסקים בדור הקודם.

בתקופת הקמת המדינה הוא התעורר לעסוק בנושאים הלכתיים אקטואליים אשר קשורים למדינה, לצבא, כאשר מטבע הדברים דורות רבים לא עסקו בשאלות אלו מכיוון שהדיון בהם לא היה מעשי. הרב גם הקדים וקבע שאנחנו נמצאים כיום "באתחלתא דגאולה". ההוצאה הראשונה הייתה בשנת תשיב, והיא הייתה "בסיוע מוסד הרב קוק שעל יד המזרחי העולמי". יש כאן זיקה ברורה לציונות הדתית. בהקדמה לחיבור, יש הזדהות עם חסד ה' בהקמת המדינה. עם זאת, החיבור בא בתביעה חד משמעית ליישום התורה במדינה ובסדריה.

בסביבות השלושים לאחר פטירתו,⁷⁶ יצאה לאור מהדורת צילום שלא נודע מי הוציא אותה. נכדי המחבר⁷⁷ תבעו את המוציאים לאור בבית דין חרדי בכדי שהם יפסיקו להוציא כרכים נוספים. היה ויכוח מי הוציא את המהדורה החדשה. יש הטוענים שסוחרים צילמו הוציאו מחדש כדי להשיג כסף, ויש הטוענים שמי שהוציאו מחדש הם הנכדים והם עשו "הצגה" בכדי לשכנע את העולם שהם לא הוציאו. לפי דעה זו, הם פעלו כך בכדי שחרדים אנטי ציונים לא יאיימו עליהם. הרקע להתנגדות החרדים זה בעיקר בעקבות ההקדמה, כפי שמתואר לעיל. בתוך כדי התגלגלות הפרשה, הרב דב ליאור נשאל על ידי תלמידיו האם יש התנגדות אידיאולוגית לפרסום החיבור על ידי צאצאי המחבר, האם מותר להוציא את הספר מחדש? הרב ליאור השיב שמותר במקרה כזה להוציא לאור מחדש מכיוון שהתורה אינה בבעלות פרטית של הצאצאים. עם זאת, יש לצאצאים זכויות ממוניות להתחלק ברווחים ממכירת הספרים.⁷⁸

⁷⁶ שהייתה בתאריך ל' בחשון תשס"ז, 21 בנובמבר 2006.

⁷⁷ בנו היחיד של המחבר הלך לעולמו עוד בחיי אביו.

⁷⁸ ליאור, הרב דב, מובא במרשתת ב- <https://www.inn.co.il/news/159012> ת' כניסה: ל' שבט תשפ"ב, 1 לפברואר 22.

3. סיכום

לפי הפסק של הרב שפירא וכן של תלמידו של הרב שפירא, הרב ליאור, אין ליורשים שום מעמד למנוע את גילוי התורה בעולם גם אם דברי התורה של אביהם איננו מתאים לתפיסת עולמם. בשתי הדוגמאות שעסקנו, מדובר של הצאצאים שהתנגדו לתכנים ציוניים אשר אביהם או סבם כתב. כמובן שיתכן גם מצב הפוך, וכן בכל נושא אחר.

התרומה לשאלת החקר שלנו היא שלעניין זה, אין לצאצאים גדר של יורשים רוחנית שהתורה היא בבעלותם. היא של ה' ושל כלל ישראל. יש לסייג את הדברים שאין מכאן הוכחה לגבי בעלות מי שחידש את הדברים. האם היא "תורתו" או "תורת ה'".

ז. החיוב לפרסם את חידושי התורה שלי

השאלה הזו תלויה בשאלה הבסיסית- אם מדובר בתורה שלי אז אני יכול לוותר כי זה החלטה אישית שלי אבל אם מדובר בתורת ה' אז לא נתון להחלטה אישית שלי, אלא אני חייב לפרסם את התורה ולהתאמץ. לפי מה שהתבאר במהלך העבודה, אני כן חייב להעלות את השאלות, כי יש צד שהמחדש בתורה ואינו מפרסם הוא כמו מי שכובש את נבואתו, וקיימת בחינה של "תורת ה'" גם ביחס למה שאני מחדש בעצמי. קצת ראייה לדבר היא מדברי התלמוד הבאים:⁷⁹

אמר רבי יהושע בן לוי: לא יהיה בך עקר - מן התלמידים, ועקרה - שלא תהא תפלתך עקורה לפני המקום, אימתי - בזמן שאתה משים עצמך כבהמה.

כלומר, רבי יהושע בן לוי דורש את הפס' לכיוונים רוחניים- לא להימנע מלהעמיד תלמידים בתורה, וכן לעניין התפילה. הרי שלדעת רבי יהושע בן לוי ענייני חיוב הפוריות הם רלוונטיים גם לעולם הרוחני, ולהעמיד תלמידים כיום זה גם דרך פרסום.

לפיכך, עולה שאכן מוטלת על הלומד להתאמץ לשאול שאלות שהן המבוא לחידושים וליצירה, ואף לפרסם את תורתו מכיוון שיש כאן צד של "תורת ה'".

⁷⁹ תלמוד בבלי מסכת בכורות דף מד עמוד ב

דיון וסיכום

התברר במהלך העבודה שמי שלומד תורה אכן זוכה למעין בעלות על התורה והיא נקראת "תורתו אחרי שהוא עמל בתורה. לפיכך, הוא יכול לותר על כבודו כתלמיד חכם, אבל זה לא לחלוטין בידו. יש עדיין בחינת "תורת ה'", כך שגם אחרי המחילה של הת"ח, קיים עדיין חיוב או מצווה להדר אותו. כלומר, יש כאן מורכבות, גם אם העיקר הוא שזו תורתו.

בשלב הבא, נמצא שהלל נהג כדין כאשר הוא הקשיב לדברי התורה אשר נאמרו בביהמ"ד מבעד לארובה ביום השלג. התקדים של הלל חשוב לדיונים הבאים כרקע. יש מדרשי חז"ל מפורשים אשר משבחים את מי שגונב דברי תורה, והראשונים דנו בתנאים מתי מותר לגנוב ומתי אסור, וכפי שפרטתי בגוף העבודה. הנקודה החשובה לענייננו היא שבתורה הבסיסית קיימת אכן בחינה של תורת ה' והיא הבסיס להיתרים שניתנו למי שלומד לעצמו והוא חף משיקולים כלכליים לרווח אישי.

האם ניתן להרחיב את ההיתרים גם לפרסום לרבים? לדעת הרב גורן מותר לפרסם כאשר מדובר בתועלת הרבים ואין צורך להסכמת המחדש. לפי הרב ישראל, יש להבחין בין מסירה לציבור שהיא דורשת יותר עיבוד צנזורה והתאמה לבין מסירת תורה לת"ח בודד באופן אישי, שאז אין צורך גדול לתהליכי העיבוד.

בשאלה הבאה ראינו שמותר ליורשים לפרסם את חידושי אביהם גם כאשר האב הביע התנגדות לדבר. בסיס ההיתר כאן הוא שלעניין איבוד מהעולם לגמרי, אין כאן בחינת "תורתו, אלא בחינת תורת ה'".

בשאלה של מניעת פרסום ע"י הצאצאים מסיבות אידיאולוגיות, התורה איננה נחשבת ירושת הבנים, אלא ירושה של עם ישראל ויש כאן בחינת "תורת ה'". ירושת הבנים היא רק לעניין הרווחים מההדפסה.

בשאלה האחרונה על חיוב אישי של כל לומד תורה לפרסם את תורתו, האם להעלות שאלות טובות בזמן השיעור אשר עשויות להוביל לחידושי תורה, הדעת נוטה שיש להתאמץ ולהשקיע, כי יש כאן בחינת "תורת ה'" ומעין נבואה כפי שעולה מהפוסקים. לפיכך, יש גם להשקיע במחסומי הביישנות.

אסיים בדברי התלמוד:⁸⁰ "תניא, רבי שמעון בן יוחאי אומר: שלש מתנות טובות נתן הקדוש ברוך הוא לישראל, וכולן לא נתנן אלא על - ידי יסורין. אלו הן: תורה וארץ ישראל והעולם הבא".

כלומר, התורה ניתנה לישראל ע"י יסורים והיא נקראת מתנה. הרב חרל"פ שואל - אם הקניה היא ע"י יסורים, הרי מדובר על תשלום מאוד גבוה ותובעני, וא"כ איך יש כאן מתנה??? הרי זו קניה מן הדין בדמים רבים!!!

משיב הרב חרל"פ: אכן, יש כאן קניין אמיתי וזה שלך, אבל לרום מעלת התורה, זה עדיין בבחינת מתנה.⁸¹

לאור זאת, אכן, ע"י עמל התורה וחידושי התורה שהלומד זוכה ע"י המאמצים שלו, הוא משלם וקונה את התורה, אבל עדיין הדברים בבחינת מתנה מלמעלה, נשארת בחינת "תורת ה'".

⁸⁰ תלמוד בבלי מסכת ברכות דף ה עמוד א

⁸¹ כך מנחה העבודה שמע.

נספח מדני כהן

שלום הרב ראם.

מחילה על העיכוב בתשובה.

אינני יודע מה אמר לך אלי קפלן, מן הסתם פירט את הסיפור. יחד עם זאת אני חייב להעיר הערה חשובה -

אין שום קשר בין פסק הדין של הרב בצרי לסיפור שלנו. מה שהיה אז זה מישהו אחר שצילם את הספר במהדורה המקורית והפיץ אותו ואותו תבע הבן. ונפסק מה שנפסק. (הבן חשב בהתחלה שזה אנחנו, אבל הבין שזה לא).

לגבי ר' אברהם - בהתחלה, לפני שקבלנו את הזכויות מהבן, שאלתי אותו מה הדין בכלל, ובפרט, האם יש לבן יכולת לאסור עלינו את הוצאת והפצת הספר.

ר אברהם ענה לי שלבן יש רק זכויות כספיות, כלומר, הוא זכאי לדרוש תמלוגים. וכמובן, אם הוא מוציא ומפיץ את הספר הוא קודם לכל אחד ואז אסור להתחרות איתו. לעומת זאת, אם הוא לא מוכן להוציא ולהפיץ את הספר - אזי אין לו בעלות על כך, ומותר לאחרים להוציא גם ללא רשותו. וכאמור, זכותו לקבל תמלוגים.

כך הבנתי וכך התכוונו לעשות אם לא נקבל רשות. בע"ה מסבב הסיבות סידר הכל בצורה מדהימה, וקבלנו את מלוא הזכויות.

כל טוב

אם יש לך שאלות נוספות, אני זמין, גם בע"פ.

רשימה ביבליוגרפית

הערה: ברירת המחדל לכל המקורות הוא פרויקט השו"ת +28.

תנ"ך

הושע פרק יד'.

תהלים פרק א פסוק ב

משלי פרק ו פסוק ל – לא, משלי פרק כט פסוק כד

ספרות חז"ל

משנה

משנה מסכת סנהדרין פרק יא משנה ה

תלמוד בבלי⁸²

תלמוד בבלי מסכת ברכות דף ה' עמ' א, דף כח עמוד א

תלמוד בבלי מסכת שבת דף קטו' עמ' ב' במשנה, וכן בדף קטז עמוד ב

תלמוד בבלי מסכת יומא דף ד עמוד ב, דף לה עמוד ב

תלמוד בבלי מסכת יבמות דף צז עמוד א

תלמוד בבלי מסכת נדרים דף לו:–לז.

תלמוד בבלי מסכת סוטה דף מט עמוד ב

תלמוד בבלי מסכת בבא בתרא דף יב עמוד א- ב

תלמוד בבלי מסכת סנהדרין דף פט עמוד א.

תלמוד בבלי מסכת עבודה זרה דף יט עמוד א

תלמוד הבבלי מסכת הוריות דף ב' עמ' א'

תלמוד בבלי מסכת בכורות דף מד עמוד ב

⁸² אודות סדר רישום המסכתות, העדפתי את גישתו של ד"ר יעקב פרידברג באתר הכי גרסין כאשר הסדר שלו הוא לפי סדר הש"ס ולא לפי הא"ב.

מקורות חז"ל נוספים

תוספתא מסכת בבא קמא (ליברמן) פרק ז הלכה יג.
ילקוט שמעוני משלי רמז תתקלט

ראשונים

מרדכי מסכת בבא מציעא פרק המפקיד רמז רצג.
רי"ף, רבינו יצחק אלפסי, שו"ת הרי"ף סימן קלג.
רלב"ג, רבינו לוי בן גרשום, פירוש על משלי.
רמב"ם, רבינו משה בן מיימון, הלכות יסודי התורה
רמב"ם, רבינו משה בן מיימון, הלכות מלכים
רמב"ם, רבינו משה בן מיימון, הלכות תלמוד תורה
רשב"א, רבינו שלמה בן אדרת. שו"ת הרשב"א חלק ו סימן רפו.
רש"י, רבינו שלמה יצחקי, פירוש על משלי.
תוספות הרא"ש, רבינו אשר, על תלמוד בבלי, מסכת הוריות, דף ב' עמ' א'.

אחרונים

אידלס, הרב שמואל אידלס, מהרש"א, חידושי אגדות מסכת ברכות וכן יומא.
אלישיב, הרב יוסף שלום בהגהות הרב אלישיב
אנציקלופדיה תלמודית כרך ט, ערך הלכה כבתראי סעיף א'
אנציקלופדיה תלמודית, ערך חרם דרבנו גרשם, כרך יז.
ברליון, הרב נפתלי צבי יהודה, שו"ת משיב דבר חלק א סימן כד
בצרי, הרב עזרא, זכות יוצרים, תחומין ו, מעמ' 169, אלון שבות: מכון צומת,
תשמ"ה. גם במהדורת אינטרנט,

<https://books.zomet.org.il/index2.php?id=1&lang=HEB>

גומבינר, הרב ר' אברהם אבלי הלוי על שולחן ערוך אורח חיים, סימן קנו סק"ב.
הלוי, הרב חיים דוד, ניתוק חולה שאפסו סיכוייו לחיות ממכונת הנשמה, תחומין ב',
החל מעמ' 297, אלון שבות: מכון צומת, תשמ"א.

וולדינברג, הרב אליעזר יהודה, הלכות מדינה, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשי"ב.
זילברשטיין, הרב יצחק, חשוקי חמד מסכת עבודה זרה דף יט עמוד א.

טייכטל, הרב יששכר שלמה, אם הבנים שמחה, ירושלים: פרי הארץ, תשמ"ג.

טייכטל, הרב יששכר שלמה, אם הבנים שמחה, ירושלים: קול מבשר, תשנ"ח.

ישראלי, הרב שאול, פרסום דברי תורה ללא קבלת רשות ממי שאמרם, תחומין, כרך
ד, אלון שבות: מכון צומת, תשמ"ג

ליאור, הרב דב, מובא במרשתת ב- <https://www.inn.co.il/news/159012> ת'
כניסה: ל' שבט תשפ"ב, 1 לפברואר 22. וכמו כן, בנוסף גם במובא בהערה.⁸³ ת'
כניסה: ל' שבט תשפ"ב, 1 לפברואר 22.

מגן אברהם, ראה גומבינר.

מהר"ל, מורנו הרב הגדול רבי ליוואי, רבי יהודה ליווא בן בצלאל, חדושי אגדות
למהר"ל מסכת עבודה זרה דף יט עמוד א

מהרש"א, ראה אידלס.

סופר, הקדמה לשו"ת חת"ם סופר, הקדמת בנו של החת"ס לשו"ת חת"ס יו"ד,
במהדורה מקוונת <https://www.tzibur.org/money/shs-yd.pdf>

ת' כניסה: 7 למרץ 22.

קארו, הרב יוסף, שולחן ערוך יורה דעה.

רש"ש, שטראשון, רבי שמואל, הגהות וחדושי הרש"ש על מסכת עבודה זרה.

שביב, הרב יהודה, צוואת נפטר שלא לפרסם דברי תורתו, תחומין כב', אלון שבות:
מכון צומת, תשס"ב.

⁸³ <http://olam-katan.co.il/%D7%9E%D7%90%D7%9E%D7%A8%D7%99%D7%9D/item/6113-%D7%94%D7%9C%D7%9B%D7%95%D7%AA-%D7%9E%D7%93%D7%99%D7%A0%D7%94-%E2%80%93%D7%94%D7%AA%D7%A2%D7%9C%D7%95%D7%9E%D7%94/6113-%D7%94%D7%9C%D7%9B%D7%95%D7%AA-%D7%9E%D7%93%D7%99%D7%A0%D7%94-%E2%80%93%D7%94%D7%AA%D7%A2%D7%9C%D7%95%D7%9E%D7%94>
ת' כניסה: ל' שבט תשפ"ב, 1 לפברואר 22.

מהמרשתת

ויקיפדיה ערך "אם הבנים שמחה", תאריך כניסה 18 לינואר 2022,

https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%90%D7%9D_%D7%94%D7%91%D7%A0%D7%99%D7%9D_%D7%A9%D7%9E%D7%97%D7%94

ויקיפדיה ערך "ילקוט שמעוני", תאריך כניסה 18 לינואר 2022,

https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%99%D7%9C%D7%A7%D7%95%D7%98_%D7%A9%D7%9E%D7%A2%D7%95%D7%A0%D7%99

יוטיוב, הרב שמעון בן ציון על דרכי הצדיק הרב יהושע רוזן זצ"ל שאמר לו שהוא בורח מן המחלוקת כמו מאש.

[<https://www.youtube.com/watch?v=SzIHbrRmTIM>] ת' כניסה: כד' אדר א'

תשפ"ב, 25 לפברואר 22].

ישראל היום, על חני ליפשיץ והמשואה, אתר ישראל היום,

<https://www.israelhayom.co.il/article/754261>

פרידברג, יעקב, אתר הכי גרסינן.

<https://bavli.genizah.org/?lan=heb&isPartial=False&isDoubleLogin=False>

ת' כניסה: כד' אדר א' תשפ"ב, 25 לפברואר 22].